

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ДОЛЯ ТЕОРІЇ: 100-РІЧЧЯ КЛАСИЧНОЇ ПРАЦІ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ

Ю. БАЖАЛ,

доктор економічних наук

Видатний український вчений і політичний діяч М. І. Туган-Барановський (1865—1919 рр.) став класиком світової економічної думки насамперед завдяки монографії «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя»¹. Планетарне поширення ідей книги пов'язано з перекладом її другого видання німецькою (1901 і 1969 рр.), французькою (1913 р.), японською (1931 і 1972 рр.), англійською (1954 р.) та італійською (1985 р.) мовами. В Росії вона мала чотири видання. Відомий вчений-економіст Е. Хансен слушно вважає, що цій праці «судилося відкрити нову епоху в... теорії промислових циклів»².

Ідеї книги, якій нині виповнюється 100 років, за своїм значенням для економічної науки виходять далеко за межі окресленої теми, бо вона, наче у фокусі, збирає всі ключові проблеми макроекономічного аналізу. Справді, з відповіді на запитання: «Чому виникають економічні кризи в ринковому господарстві?»— починається розмежування економічних доктрин; з такого питання в 30-х роках нашого століття народилися кейнсіанство і макроекономіка. «У дослідженні Туган-Барановського,— відзначає Е. Хансен, — знаходяться джерела нової течії думки економістів континентальної Європи; увібравши в себе інші притоки..., ця течія нарешті утворила сучасну теорію, що її узагальнив Кейнс»³. Останній залишив пряму згадку про Туган-Барановського, назвав його першим і найоригінальшим автором тієї наукової школи (вона включає також імена Шпітгофа, Лексюра, Шумпетера, Касселя), що їй сам Кейнс «сильно симпатизує»⁴.

¹ Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. СПб., 1894.

² Див.: Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. М., 1959, с. 300.

³ Див.: там же, с. 367.

⁴ Див.: Кейнс J. M. A Treatise on Money. Vol. 11. London, 1930, p. 100—101.

Втім, ювілей класичної праці нашого геніального співвітчизника дає нагоду не тільки повернути до неї увагу сучасних українських економістів, більшості з котрих, на жаль,— але не з їх вини — ця книга невідома. Кругла дата дивним чином припала на таку епоху українського життя, яка за уявленнями більшості економістів дуже схожа з тією, давньою.

Кінець XIX — початок XX сторіччя став періодом «маргіналістської резолюції» в економічній теорії. Класична парадигма трудової вартості зазнала суттєвих змін у неокласичному аналізі категорії граничної корисності. Класична теорія ринку отримала потужного конкурента у вигляді кейнсіанської доктрини. Класичні уявлення про механізм дії «невидимої руки» Адама Сміта були суттєво доповнені інноваційною теорією економічного розвитку Й. Шумпетера. Сучасний «західний» економічний менталітет є продуктом зазначених змін. Теперішня українська економічна думка багато в чому виникла з марксистської теорії капіталізму, яка суцільно належить до шкіл політекономії XVIII—XIX століть. Тому сьогодні, намагаючись абсорбувати світову економічну думку, наші вчені й політики розв'язують ті самі невирішені «вічні проблеми», що стояли в Росії та в інших країнах на початку XX століття, коли постать М. І. Туган-Барановського виявилася центральною.

У цій статті ми спробуємо відзначити ювілей книги нашого національного генія, розглядаючи її вплив не тільки на розвиток світової економічної думки, а й на сучасні дискусії щодо шляхів ринкової трансформації економіки України.

Біографія ідей книги

Як засвідчив сам Туган-Барановський, книга «Промислові кризи сучасної Англії, їх причини та вплив на народне життя» була написана ним у 1892—1893 рр. Спочатку він працював півроку в Лондоні у бібліотеці Британського музею, вивчаючи першоджер-

рела — англійські «сині книги», звіти парламентських комісій та офіційні статистичні видання, а потім — у Петербурзі в Імператорській публічній бібліотеці та в бібліотеці Вченого комітету при міністерстві фінансів. Написаний текст ліг в основу магістерської дисертації, яку було захищено в Московському університеті в 1894 р.

Цікаво звернути увагу на вік автора. Михайло Іванович сформував свою теорію, що стала класикою, коли йому було 27—28 років. Це саме той період життя, в якому, як помітив У. Ростоу, у вчених здебільшого генеруються новаторські економічні концепції. Свідчення тому — приклади з життя Д. Юма, А. Сміта, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, Д. Мілля, К. Маркса⁵.

Якщо поставити запитання, що саме зробило ідеї Туган-Барановського всесвітньо відомими, то, на нашу думку, відповідь може бути така. Дослідник геніально визначав зародки тих магістральних явищ, які в майбутньому, розвинувшись, зумовлювали прогрес людства. Європейське, а пізніше й світове визнання вчений отримав досить швидко, проте в Росії майже всі його набутки сприймалися на рівні офіційних кіл в багетти. Але водночас підсвідомо всі відчували непересічність цієї людини і ставилися до нього з величезною повагою. Як свідчать сучасники тих подій, навіть недруги схиляли перед ним голови.

Книга, про яку йдеться в цій статті, за словами Й. Шумпетера, являє собою ніби опору в історії нашої науки. Ця оцінка — з капітального фоліанта «Історія економічного аналізу»; у цій праці, розглядаючи генезис теорій циклічних коливань економіки, вчений дійшов висновку про формування на зламі двох віків загальновизнаного методологічного базису для більшості таких різних, на перший погляд, теорій. Цим базисом названо положення, за яким фундаментальний фактор циклічних коливань пов'язаний перш за все з характером коливань у виробництві «заводів та устаткування», або «капітальних товарів». Й. Шумпетер вважає це досягненням економічної думки того періоду, і зазначає, що «ми можемо асоціювати вказане досягнення — чи переважну частку в цьому досягненні — з працею Туган-Барановського. Це є визнання надзвичайно важливого стрижневого факту, який констатує історичну заслугу цієї роботи»⁶.

Така відзнака книги Туган-Барановського не випадкова: в ній містився критичний розгляд усіх панівних концепцій того часу на тлі ретельного статистичного аналізу значного фактичного матеріалу; це була оригінальна спроба економікоматематичного моделювання циклу відтворення. Аналіз теорій економічних криз поділений на три

⁵ Див.: Rostow W. W. *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present: with a perspective on the next century*. N.-Y., 1990, p. 7-8.

⁶ Див.: Schumpeter J. A. *History of Economic Analysis*. N.-Y., 1954, p. 1125—1126.

розділи: критика теорій, які пов'язують причину кризи з порушеннями у сфері виробництва, теорій, які шукають чинники кризи у сфері обміну, теорій, що знаходять фактори циклічних коливань у галузі споживання та розподілу. Це дослідження стало підмурком для цілої низки принципово нових евристичних висновків щодо ключових категорій економічної теорії — вартості, ціни, процента, зайнятості, споживання та заощадження, нагромадження та інвестування, капіталоутворення, фаз економічного циклу, економічного зростання тощо.

Теорія ринку була розвинута Туган-Барановським, спираючись на відомі Марксові схеми відтворення виробництва. Сам Михайло Іванович, з властивою йому правдивістю, називав свою працю логічним завершенням аналізу кругообороту суспільного капіталу, зробленого Марксом у другому томі «Капіталу». Водночас вчений зауважив, що після того, як німецькі та вітчизняні марксисты найрішучіше заперечили спільність цієї теорії з марксизмом, йому залишається тільки погодитися: «Лексюр правий, дорікаючи мені в тому, що я даремно відмовляюся від авторських прав на свою теорію і приписую її Марксу»⁷.

Ключовою розбіжністю теорій Маркса і Туган-Барановського стали висновки про долю капіталізму. Маркс вважав, що край розвитку капіталістичному виробництву кладе сам капітал. Туган-Барановський доводив протилежне: відтворення капіталу є чинником його розвитку.

Стисло суть своєї теорії Туган-Барановський виклав метафорично — проведенням аналогії з дією парового двигуна, часто згадуваної у багатьох дослідженнях. Нагромадження капіталу є ніби пара в циліндрі: коли її тиск на поршень досягає визначеної сили, поршень сунеться, випускаючи пару, і знову вертається у вихідний стан. Тобто: позичковий капітал починає рух таким чином, що утворює елементи основного капіталу, потім минає певний час для нагромадження, а ще згодом — інвестування цього капіталу. Такий процес, за Туган-Барановським, і визначає циклічні коливання економічної кон'юнктури. Зрозуміло, що за цією спрощеною схемою стоїть змістовніший аналіз макро- і мікроекономічних процесів, який ми докладніше розглянемо при огляді сучасних проблем.

Ідеї М. І. Туган-Барановського отримали розвиток у працях А. Шпіттофа і Г. Касселя. «У ранніх статтях Шпіттофа, — пише Е. Хансен, — сліди впливу Туган-Барановського знаходяться на кожній сторінці. Відносно Касселя можна казати, що його Ідеї, а також часто форми їх визначення, виходили майже повністю з Туган-Барановського»⁸. Положення про те, що головним чин-

⁷ Див.: Туган-Барановский М. И. *Основы политической экономии*. СПб., 1909 с. 719.

⁸ Див.: Хансен Э. *Знач. праца*, с. 376-377.

ником промислового циклу є коливання обсягів вільного позичкового капіталу, було розвинуто А. Шпітгофом відносно напрямів його інвестування: об'єктами останнього є нові машини й устаткування, тобто науково-технічний прогрес.

Від Шпітгофа і Касселя естафету ідей підхопив Й. Шумпетер, який став батьком інноваційної теорії економічного розвитку та сучасних теорій так званого «ендогенного науково-технічного прогресу». В 1912 р. побачила світ книга Шумпетера «Теорія економічного розвитку», про яку сам автор наприкінці свого життя сказав, що за місткістю ідей вона має таку саму вагу, що й основна праця Кейнса для кейнсіанства. Шостий розділ зазначеного видання присвячено питанню циклу кон'юнктури, і, хоча прямого посилання на Туган-Барановського немає (є лише на Шпітгофа), кожен може перекоонатися: на сторінках книги висновки українського вченого використано дуже активно⁹. Недаремно в сучасній фундаментальній праці У. Росту «Теоретика економічного зростання від Давида Юма до сучасності: з перспективою щодо наступного століття» про логіку теорій бізнесових циклів написано: «Трохи спрощуючи, в Європі послідовність розвитку ідей можна визначити так: від Туган-Барановського до Шпітгофа, далі до Ліги Націй Хаберлера і за ним — до «Бізнесових циклів» Шумпетера»¹⁰. Ту ж саму низку прізвищ знаходимо в інших сучасних трактатах з історії економічної думки, наприклад, в капітальній праці Інгріда Ріма¹¹.

Гілка економічної теорії циклу, яку репрезентує М. І. Туган-Барановський, отримала ще назву вертикальної невідрегульованості, що її запропонував Хаберлер у 1963 р. Це означає, що йдеться про ситуацію, коли структура виробництва не кореспондується з рішеннями споживачів про витрати та заощадження (горизонтальна невідрегульованість, пов'язана з рішеннями споживачів тільки відносно різних видів витрат). К. Кім у праці «Теорія врівноваженого бізнесового циклу в історичній перспективі» вважає гілку економічної думки, започатковану Туган-Барановським, головною темою немонетарних теорій бізнесового циклу в XX столітті¹².

Суттєвий вплив теорія М. І. Туган-Барановського мала на формування економічної доктрини індустріалізації в Радянському Союзі. Змістовний аналіз цього маловідомого факту виконав італієць Сержі Амато у своїй ґрунтовній праці, присвяченій творчому доробку українського класика. У цій праці, зокрема, відзначено, що знаменита

книга Туган-Барановського була добре відома всій «старій гвардії» більшовиків — від Леніна і Троцького до Бухаріна, Ю. Ларіна, А. Кріцмана, Е. Преображенського, Ю. П'ятакова та І. Рубіна; це позначилося на створенні «універсального економічного закону соціалізму» про випередження зростання виробництва засобів виробництва. Автор згадує, що американські вчені для характеристики радянської теорії «суперіндустріалізації» 20х років вживають «ярлик», що «наклеєний» ще Бухаріним: «прикладна Туган-Барановщина» (по-англійськи це звучить не так лайливо: «Applied Tuganism»¹³).

Однак другий бік теорії Туган-Барановського не міг бути прийнятим ідеологами «політекономії соціалізму». Ось як його визначено у фундаментальному сучасному підручнику Г. В. Шпігеля «Зростання економічної думки»: «Серед неомарксистів та вчених Радянського Союзу погляди Тугана часто були мішенню для атак з причини його відмови від теорії недостатнього споживання та висновку про відсутність обмежень для капіталістичного зростання завдяки безперервному розширеному відтворенню капіталу»¹⁴.

Безпосередній вплив теорія промислових криз Туган-Барановського мала на формування теорії «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва, який був вдячним учнем Михайла Івановича. На цю обставину мало звертають уваги сучасні дослідники «довгих хвиль», але надрукована недавно стенограма обговорення доповіді Кондратьєва в Інституті економіки¹⁵ переконливо свідчить про генетичний зв'язок двох згаданих теорій. Опоненти в дискусії прямо вказували, що «точка зору Кондратьєва на кризи — це точка зору Туган-Барановського», і навіть цитували уривок з праці останнього: «довші періоди падіння та підйому цінності грошей повинні бути пояснені так само, як нами пояснено коротші періоди хвилеподібних коливань цінності грошей, що тривають приблизно десятиріччя»¹⁶. Цікаво, що сам Кондратьєв на зауваження про пряме перенесення ним теорії Туган-Барановського на великі цикли, відповів так: «Вірно, що певний зв'язок моєї концепції з концепцією Туган-Барановського має місце. Але вірно також і те, що тут немає простого перенесення теорії Туган-Барановського. Я вважаю вельми плідною думку Туган-Барановського про нагромадження «вільного капіталу» та про роль цього нагромадження.

¹³ Див.: A m a t o S. Tugan-Baranovsky's Theories of Markets, Accumulation and Industrialization: Their Influence on the Development of Economic Thought and Modern Historiographic Research (Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics. Cambridge, 1984, p. 26—27).

¹⁴ Див.: S p i e g e l H. W. The Growth of Economic Thought. Durham, 1983, p. 783.

¹⁵ Див.: Большие циклы конъюнктуры. Доклады и их обсуждение в Институте экономики. М., 1989, с. 170—411.

¹⁶ Див.: т а м ж е, с. 299. 308.

⁹ Див.: Ш у м п е т е р Й. Теория экономического развития. М., 1982, с. 385-436.

¹⁰ Див.: R o s t o w W. W. Ibid., p. 261.

¹¹ Див.: R i m a I. H. Development of Economic Analysis. 5-th Ed. Boston, 1991, p. 398..

¹² Див.: Kim K. Equilibrium business cycle theory in historical perspective. Cambridge, 1992, p. 26-27.

В іншому моя концепція глибоко відмінна від концепції Туган-Барановського. Та я не бачу нічого поганого у тому, щоб спиратися на положення, які висловлені раніше і вважаються вірними»¹⁷. Не заглиблюючись у цю тему, відзначимо, що саме той бік теорії Кондратьєва, що пов'язаний з нагромадженням капіталу, став магістральним для її подальшого розвитку в інноваційних теоріях.

Вплив ідей книги М. І. Туган-Барановського ми знаходимо в багатьох класичних працях. Свого дослідника, на нашу думку, чекає їх порівняльний аналіз з основною працею Дж. Кейнса; дуже цікавим може стати і зіставлення з працями японських економістів, які були керманічами японського «дива»¹⁸. Разом, як налічують дослідники творчості Туган-Барановського, йому на сьогодні присвячено більше 100 спеціальних праць у всьому світі¹⁹. Але для сучасного українського читача актуальним є також питання безпосередньої цінності книги їх геніального співвітчизника з погляду на події економічного життя, що відбуваються в Україні сьогодні.

Сучасність наукової спадщини

Значущість тих чи інших концепцій минулого для сьогодення має сенс тільки при визначенні існування певної об'єктивної реальності, яка є незалежною від дослідника і яку останній може пізнавати практично на прикладі будь-якого періоду існування людства. Перевага пращурів полягає у використанні ними вже нагромадженого знання поколінь: але цей тягар з часом не полегшав, бо світ еволюціонує і ускладнюється. Економічна думка України сьогодні опинилася на тому самому роздоріжжі, що й у часи Туган-Барановського. Один шлях — визнання причетності до єдиної світової траєкторії розвитку і намагання якнайкраще вписатися в неї; другий — шукання якогось особливого шляху, ніби призначеного для окремої країни.

У передмові до своєї книги Туган-Барановський спеціально вказує на причини переважання уваги економістів усіх національностей до господарчої історії Великобританії. «Еволюція англійського народного господарства є найбільш типовим виразником багатьох господарчих процесів, які відбуваються у більш-менш яскравій формі в

усіх культурних державах нашого часу, серед яких Росія не є винятком»²⁰.

Чи є таким винятком економіка України сьогодні? Питання принципове. Навіть британський посол у Києві Саймон Хіманс пояснює своє бачення перебігу економічних подій у нашій державі таким дотепом: «Інженер з аеродинаміки скаже вам, що джміль не може полетіти, але він літає»²¹. Багато економістів сьогодні, так само як і сто років тому, вважають, що теоретичні схеми, слушні для західних країн, в Україні не спрацюють. Туган-Барановський доклав чимало зусиль, аби довести протилежне: для цього йому довелося розвинути існуючу теорію, зробити свій внесок у скарбницю економічного вчення. Нам же може стати в нагоді тільки уважне вивчення його надбання.

Першим теоретичним кроком, який зробив молодий Туган-Барановський ще своїм науковим дебютом²², було оволодіння методологією теорії граничної корисності; вона стала одним з камінців підмурку його теорії промислових криз. «Гонитва за попитом, за ринком, за покупцем є такою характерною рисою сучасного народного господарства, що заперечувати її можна, тільки затуляючи очі на дійсність»²³. Розуміння недостатнього попиту як фактора економічної кризи за наявності надлишку капіталу та трудових ресурсів набагато випередило свій час, коли панували класичні уявлення Рікардо — Маркса щодо цінності продукту праці.

Туган-Барановський добре усвідомлював значення свого тлумачення цієї категорії: «У системі Рікардо положення про відсутність будь-яких меж зростанню виробництва, крім недостатності продуктивних сил, відіграє роль наріжного каменя. Всі подальші висновки Рікардо самі розпадаються, як тільки припустити, що розширення виробництва має тенденцію знижувати ціну товару та зменшувати прибуток. Вчення Рікардо про цінність, заробітну плату, прибуток та ренту засновано на тому припущенні, що попит визначає тільки напрями національної праці, але сам по собі не є фактором утворення цінності. Згідно з теорією Рікардо, цінність товарів, виробництво яких може необмежено зростати, залежить тільки від кількості праці, витраченої на їх виробництво, а зміни попиту можуть викликати лише тимчасові коливання товарних цін»²⁴. Ми навели таку довгу цитату, бо вона безпосередньо стосується сучасних

¹⁷ Див.: там же, с. 342.

¹⁸ Див., наприклад: Пигулевская Е. Теории экономического роста в буржуазной политэкономии Японии. М., 1976; Новые течения в экономической мысли Японии. М., 1992.

¹⁹ Серед сучасних західних авторів можна виділити С. Амато, А. Ноува, А. Гершенкор-на, відомих вчених з української діаспори — І. Коропецького, Л. Коваля; в Україні плідно працюють з цієї теми С. Злупко та Л. Горкіна.

²⁰ Див.: Туган-Барановский М. И.

Знач. пр. с. 1.

²¹ Див.: "The Economist". 1994, 7 May.

²² Див.: Туган-Барановский М. И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причина их ценности. «Юридический вестник», 1890, т. VI, кн 2, с. 192-230.

²³ Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы..., с. 432.

²⁴ Див.: там же. с. 384—385.

методологічних уявлень про ринкову трансформацію в Україні.

На жаль, багато українських економістів, котрі розробляють програми реформ, залишаються на засадах трудової теорії цінності класиків XIX сторіччя. Це виявляється насамперед у намаганні штучно вирахувати «вірні ціни», які б «правдиво» відбивали витрати виробництва. Ми постійно спостерігаємо нескінченну боротьбу підприємств з урядом за «справедливі» ціни. Як результат, у 1993 р. рентабельність виробництва у промисловості становила понад 40 %, у сільському господарстві — більше 90 %. Ця боротьба поширилася навіть на зовнішній сектор через лобювання штучного зниження валютного курсу карбованця і відповідного підвищення експортних цін для українського товаровиробника. Але криза триває, бо ціна, яка не враховує ефективний попит, не виконує головну свою функцію в ринковій економіці — вона не є регулятором ефективного розподілу ресурсів суспільства.

Увесь цивілізований світ давно став на рейки маргіналістської теорії цінності, яка у вигляді неокласичного синтезу стала визначальною майже для всіх економічних механізмів ринкової економіки. М. І. Туган-Барановський був серед перших марксистів, хто визнав теорію граничної корисності. Він вважав її за «аріаднину нитку», що допоможе вийти з лабіринту економічних суперечностей. У своїй останній науковій праці «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію», яка була вже посмертно зачитана на загальних зборах Української Академії наук, вчений робить такі висновки: «Природознавці мало знайомі з теорією граничної корисності, створення якої становить гордість найновішої економічної науки. Але з часом це знання прийде, і тоді природознавство зуміє використати всі можливі висновки цього принципу для пояснень органічного світу. Розроблена економістами теорія боротьби за існування вже зумовила цілу революцію в науці про походження організмів; може так статися, що не меншу роль у майбутньому відіграє економічна теорія цінності»²⁵.

Друга ланка концепції Туган-Барановського, що зберігає свою актуальність і сьогодні, подана в праці розділом про теорію ринку. Щоб чітко поставити проблему щодо сучасної ситуації, запозичимо цитату з праці Туган-Барановського, написаної у руслі дискусії навколо його книги: «Нашу публіку вже багато років запевняють, що російський капіталізм зовсім не схожий на західноєвропейський. На Заході капіталізм викликав колосальне зростання національного багатства, величезне збільшення кількості вироблених продуктів... У передовіших країнах Заходу землеробство вже давно перестало бути основною панівною галузю».

²⁵ Див.: Туган-Барановский М. И. Влияние идей политической экономии на естествознание и философию. К., 1925 с. 36-37.

зю виробництва, що задає тон усьому промисловому життю... Інший стан справ, доводять нам, ми бачимо в Росії. Розвиток капіталістичного виробництва спричинив у нас не збагачення, а зuboжіння країни; не тільки безпосередні виробники збідніли, але навіть і загальна сума продуктів, що виробляються, має тенденцію до скорочення... Землеробство тепер, як і раніше, є основою всього нашого господарчого ладу. Усім керує у нас «пан врожай»... Російський капіталізм схожий на західноєвропейський негативними рисами; але у нього зовсім відсутня позитивна сторона... Так чи майже так зображені російський та західноєвропейський капіталізм більшістю наших шанованих економістів»²⁶.

Отже, ми бачимо до болю знайому постановку проблеми. Як же її вирішує Туган-Барановський? Основну причину невдач капіталізму в Росії він виводить з недостатнього розвитку (висловлюючись сучасними термінами) внутрішнього ринку інвестиційних товарів, з проблеми капіталізації прибутку. Його опоненти бачили можливість розвитку тільки завдяки розвитку зовнішньої торгівлі. Далі ними констатується, що вітчизняних виробників «там ніхто не чекає, якість їхніх товарів неконкурентоспроможна — тому Росія не зможе розвиватися капіталістичним шляхом, їй потрібен «особый путь»²⁷.

На жаль, сьогодні в Україні панують ті ж самі уявлення. Головною проблемою вважається експорт. Численні експерти з цього починають і тим закінчують. Перше, що зробив новий парламент у сфері економічних питань — зібрав підписи проти фіксованого валютного курсу карбованця: мовляв, гальмує експорт. При цьому якимось лишається поза увагою той факт, що у 1993 р. тільки за даними офіційної статистики експорт України перевищив 50 % від валового внутрішнього продукту. Для порівняння: такий показник по країнах — аналогах України за розміром ресурсів у 1989 р. становив у Франції — 23 %, Німеччині — 35 %, Італії — 19 %, Іспанії — 19 %, Південній Кореї — 34 %, Туреччині — 22 %; в середньому по країнах ОЕСР — 21 %²⁸.

Чому ж такий величезний експорт, причому за досить прогресивною структурою, не дає процвітання країні? Туган-Барановський дає відповідь, яку потім також формулює Дж. Кейнс: сьогодні ми знайдемо її в найсучасніших підручниках економічної теорії. Справа полягає в невеликому ефективному попиті в країні, зумовленому низьким попитом на інвестиційні товари. Недостатність останнього призводить до кризи над-

²⁶ Див.: Туган-Барановский М. И. Статистические итоги промышленного развития России: Труды Им. Вольного Экон Об-ва, 1898, т. 1, кн. 1, с. 1-2.

²⁷ Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы..., с. 406.

²⁸ Див.: Звіт про світовий розвиток: важке завдання розвитку. К., 1994, с. 184-185.

виробництва. Причому, це не обов'язково означає наявність достатку товарів. «Цей стан ринку,— пише Туган-Барановський,— коли попит на товари є недостатній для покриття витрат їх виробництва, і зветься загальним надвиробництвом товарів»²⁹. Розширення основного капіталу країни, що створює додатковий тривалий попит, і є рецептом Туган-Барановського для сучасної України. Стимули до національних заощаджень та інвестування — ось на що треба звернути головну увагу в процесі реформи.

Певним ідеологічним гальмом для такого рецепту є колишня практика переважання розвитку так званої групи А в промисловості. Сьогодні дехто на противагу цьому закликає більше розвивати групу Б. Пастка тут прихована в запитанні — хто визначає попит на ці товари? Раніше це робила держава — у спосіб, що не був ефективним. Тому ресурси країни розподілялися нерационально, що не давало змоги задовольнити численні споживчі потреби народу. Механізм, який запропонував Туган-Барановський і за ним Дж. Кейнс, знаходиться в площині ринкового регулювання розподілу ресурсів — коли враховується безпосередній інтерес всіх економічних агентів країни. Але принциповим залишається висновок Туган-Барановського про те, що «попит на предмети споживання ще не вичерпує національний попит... Нерозуміння цієї обставини є головною причиною тієї неясності, що виявляється у вищезгаданих дискусіях про значущість ринків для збуту товарів»³⁰.

Безпосередньо стосується нашого сьогодення головна тема книжки-ювіляра: як вийти з кризи? Щоб відповісти на це запитання, важливо знати природу кризових явищ. Теоретичним здобутком Туган-Барановського став висновок про те, що їх зумовлюють ті самі чинники процвітання, а саме — проблеми з інвестуванням в основний капітал.

«Саме розширення основного капіталу створює посилений попит...— посилено виробляється чи купується дерево, залізо, машини і тому подібне. Коли розширення основного капіталу припиняється, раптово гальмується попит на всі ці предмети, і витрачений на їх виробництво капітал мусить перейти до інших галузей промисловості. Національне виробництво повинно розподілятися на новий лад... Але нове розподілення виробництва в період торгового застою, коли всі галузі промисловості намагаються стиснути, а не розширити виробництво, зовсім неможливе, і тому капітал, що є надлишковим в галузях промисловості з виробництва знарядь праці та будівельного матеріалу, не може нікуди перейти,

і ціни товарів повинні впасти ще нижче»³¹.

Вихід з кризи, за Туган-Барановським, пов'язаний з інвестуванням нагромадженого за роки рецесії вільного грошового капіталу в нове виробництво, тобто на структурну перебудову. Багато хто з економістів не відразу зрозуміли тезу про те, що із скороченням у кризовому стані виробництва нагромадження капіталу не припиняється; воно відбувається, тільки у іншій формі—створюється вільний грошовий капітал, який шукає застосування. Причому — нового застосування, бо стара структура, навпаки, його «виштовхує». Саме ця ідея була розвинута Шпітгофом та Шумпетером в інноваційну теорію розвитку.

Легко побачити, що сьогодні в Україні відбуваються ті самі процеси. У 1993 р. кредитні ресурси комерційних банків значно збільшилися. На травень 1994 р. комерційні банки у середньому резервували 46 % мобілізованих ресурсів, хоча за вимогою Національного банку цей показник обмежується 15 %³². Держава переважно спрямовує кредити не на інноваційну перебудову, а на підтримку старої неефективної структури народного господарства, що знову відтворює кризовий стан, інфляцію і... нагромадження вільного грошового капіталу.

У теорії криз Туган-Барановського є ще один парадоксальний, але обнадійливий для нас висновок. Ось він: «Чим багатша країна, чим більше у ній нагромаджується капіталу, тим гостріше, там повинні бути виражені промислові припливи та відпливи»³³. Цю ідею пізніше розвинув Дж. Кейнс при поясненні парадокса бідності серед достатку: «Якщо в потенційно багатому суспільстві спонукання до інвестування слабке, тоді, незважаючи на його потенційне багатство, дія принципу ефективного попиту примусить це суспільство скорочувати обсяги продукції, що виробляється, до тих пір, поки воно, незважаючи на своє потенційне багатство, не стане настільки бідним, що його надлишок доходу по відношенню до споживання впаде до обсягу, який відповідає його слабкому спонуканню до інвестування»³⁴.

Оптимізм для України полягає в тому, що, як свідчать і Туган-Барановський, і Кейнс, наявність значного виробничого потенціалу, який за вказаними причинами негативно впливає на розвиток, все-таки дозволяє при правильній макроекономічній політиці набагато швидше виправити становище ніж у випадку, коли такого потенціалу немає, чи він надто малий.

³¹ Див.: там же, с. 503-504.

³² Див.: «Финансовая Украина», № 20, 1994, с. 1.

³³ Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы.... с. 504.

³⁴ Див.: Кейнс Дж. М. Избранные произведения. М., 1993, с. 245.

²⁹ Див.: Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы.... с. 503. ³⁰ Див.: там же, с. 417.